

معرفی کتاب

کتابداری، آرشیو و نسخه پژوهی :: گنجینه اسناد :: پاییز و زمستان 1379 - شماره 39 و 40
از 128 تا 132

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/92299>

دانلود شده توسط : سارا سلطانی

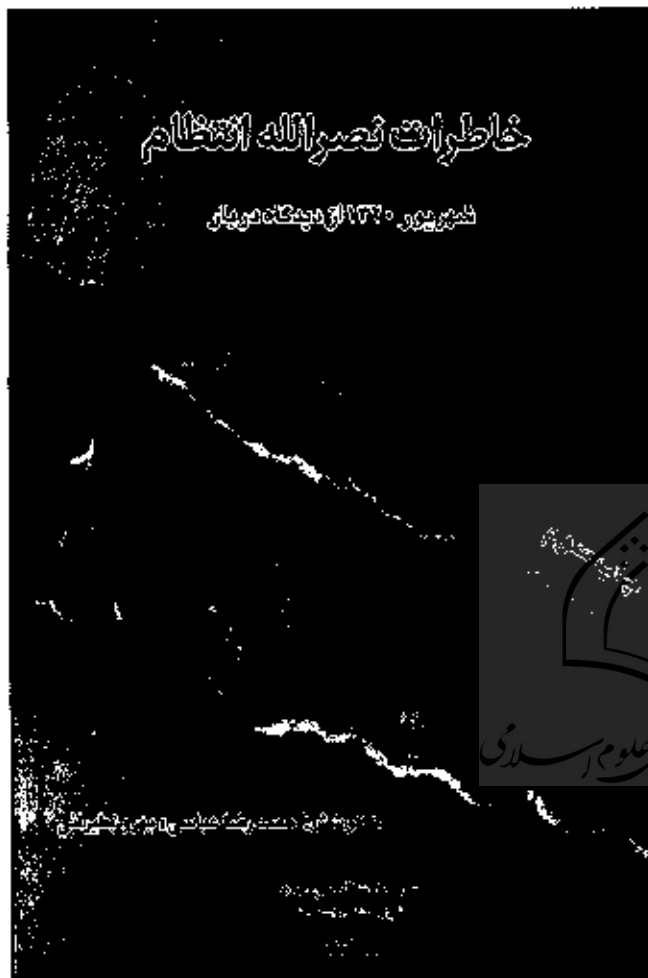
تاریخ دانلود : 14/08/1395

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

خاطرات نصرالله انتظام، شهریور ۱۳۷۰ از دیدگاه دربار به کوشش محمدرضا عباسی، بهروز طبرانی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد، ۱۳۷۸، بیست و یک و ۲۴۹، (۳۱) ص، نمونه، مصور، چاپ سوم این کتاب از بخشهایی چون: فهرست مطالب، پیشگفتار چاپ سوم، پیشگفتار چاپ دوم، مقدمه کوششگران، متن اصلی کتاب (شامل مطالبی در مورد: ۱- سبب یا بهانه واقعه شهریور ۱۳۲۰، ۲- عبدالحسین تیمورتاش، ۳- علی اکبر داور و محمدعلی فروغی)، بخش توضیحات، فهرست عمومی اعلام و در نهایت نمونه هایی از دست نوشته ها، اسناد و تصاویر مختلفی از نصرالله انتظام و ... تشکیل یافته است.

برای آشنایی با حوادث و رخدادهای گذشته منابع و مآخذ گوناگونی وجود دارد: اسناد و مدارک، روزنامه ها و نشریات، کتابها و خاطرات از جمله منابع دست اول در تاریخ معاصر ما به شمار می روند. کتاب حاضر متن خاطرات نصرالله انتظام یکی از چهره های سیاسی دوران حکومت خاندان پهلوی است که علاوه بر مناصب مهم و متعددی که در وزارت خارجه داشته بعنوان وزیر مشاور در کابینه علم، سفیر ایران در امریکا، رئیس نخستین کنگره حزب رستاخیز و... در آن مقطع از حیات سیاسی ایران نقش آفرینی داشته است. انتظام علی رغم آنکه پس از بازگشت از پاریس باز ننشسته شد، ولی تا پایان سلطنت پهلوی در زمره افراد متنفذ سیاسی کشور قرار داشت. در باره این مجموعه چند نکته شایان ذکر است. نخست آنکه چنانکه خود نویسنده در چند جا متذکر شده است هدف وی صرفاً نقل خاطرات بوده و قصد تاریخ نویسی نداشته و لذا بسیاری از مسائلی ناگفته مانده است. وی با تکیه بر همین نکته سعی کرده تا از قضاوت پیرامون مسائلی خودداری نماید و صرفاً به بیان مشاهداتی خود بپردازد. ولی در بعضی از موارد رغابت مسأله فوق نشده است. از جمله در ذکر وقایع سوم شهریور و به هنگام اشغال ایران و نقش رضا شاه سعی کرده است تا تصمیم گیری های رضا شاه را توجیه نموده و وی را تبرئه نماید...

با نگاهی کوتاه به سابقه اقدامات کشورهای چون انگلیس در ارتباط با کشور ما و یادآوری اشغال بخشی از لهستان توسط دولت شوروی بطلان تصورات انتظام و حق داشتن ماندن رضاشاه از عدم تصور حمله متفقین به ایران را روشن می سازد. البته انتظار انتقاد از اوضاع توسط فردی که خود به هر صورت در زمره کارگزاران آن نظام بوده است، انتظاری بچ و عبت است ولی به هر شکل به لحاظ آنکه وی چنانکه خود در چند جای متن خاطرات خود با تأکید ذکر می کند که ((ای کاش دیگران عشر مقاومتی که من در این مورد و موارد دیگر نشان دادم به خرج می دادند و برای حفظ مقام خود، خوش آمد اعلیحضرت را بر مصالح عالیله سلطنت و کشور اولی نمی دانستند...))

انتظار آنکه مسائلی را از دید مصالح کشور بنگرد، وجود دارد. وجه بارز خاطرات انتظام، بازگویی باره ای از نکات ریز در مورد وقایع و اشخاص مورد اشاره وی می باشد. نکاتی که در سایر منابع مورد اشاره قرار نگرفته است از آن جمله می توان به اشارات وی در مورد سفر هیأت اعزامی سازمان ملل به تهران در باره قضیه فحشاء و مواد مخدر، سفر هیأت اعرامی ایران به مجمع جهت حل قضیه نفت و خاطرات وی از رضا شاه در فضایی سوم شهریور و حالات روحی وی، و سایر شخصیت هایی است که درباره آنها گفتگو کرده است؛ یاد کرد. در باره ای موارد انتظام دچار پاره ای اشتباهات تاریخی نیز شده که در جای خود به آنها اشاره شده. توضیح اینکه این خاطرات در ۵ دفترچه نگاشته شده است.

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه

در سفر دوم فرنگستان

به کوشش

فاطمه قاضیا

۱۳۷۱

سازمان اسناد ملی ایران

دفاقر مربوط حوای بخشی از خاطرات انتظام و صرفاً مربوط به وقایع سوم شهریور و اشغال ایران و خاطرات نگارنده از روابط با تیمورتاش، میرزا احسن مسوفی الممالک، علی اکبر داور و محمد علی فروغی است. بخش مربوط به وقایع سوم شهریور و علی اکبر داور تمام است. انتظام به هنگام صحت از باکروان در بانویس مطلب، اظهار می‌دارد: «در خاطرات وقایع شهریور اشاره ای به شهامنی که باکروان در ایالت خراسان پس از ورود قوای شوروی به خرج داد (نموده ام) ولی این بخش در دسترس کوششگران قرار نگرفته است. از سوی دیگر با توجه به اینکه بخش مهمی از زندگی سیاسی وی مربوط به پس از شهریور ۱۳۲۰ می‌باشد، با این حال خاطرات مربوط به این دوران نیز در دسترس نبوده و مشخص نیست که آیا خاطرات این بخش به تحریر در آمده یا نه.

زمان نگارش خاطرات مشخص نیست تنها در پایان بخش مربوطه مسوفی الممالک و تیمورتاش تاریخ ۱۳۳۶ ذکر شده است.

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان (۱۲۹۵ ه. ق) به کوشش فاطمه قاضیا، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول، ۵۲۲ + پنجاه و هفت ص، اسناد، پیشگفتار، مقدمه، فهرس، تصاویر، تعداد ۳۳۰۰ جلد، قطع وزیری، جلد گالینگور، ۳۰۰۰ تومان.

ناصرالدین شاه قاجار را بهتر است پادشاه سیاح بنامیم، چه همواره در سیر و سفر و گشت و گذار و شکار به سر می‌برده است.

اولین سفر وی به خارج از کشور در سال ۱۲۵۳ ه. ق یعنی در زمان ولائعهتدی مغری بود که به ایروان نموده است. خود در همین کتاب در خاطرات روز یکشنبه ۲۹ جمادی الاول ۱۲۹۵ ه. ق هنگام بازدید از ایروان می‌نویسد:

... اگر چه هوای ایروان گرم است، اما باید از تهران سردتر باشد [راجع به] ملاقاتی که من چهل و دو سان قبل از این با امپراطور نیکلا در ایروان کرده بودم جو یا شدم. معلوم شد که منزل ما آن وقت در همین جایی که حالا جلوسنانه، حاکم، باغ ساخته اند و آن وقت میدان گاهی بوده است، در چادر بوده است و امپراتور در بوی قلعه در خانه حسین خان سردار بوده است و من آنجا امپراطور را دیدم ... (ص ۷۰ - سطر چهارده الی هجده).

پس از آن در دوران پنجاه ساله پادشاهی علاوه بر سفرهایی که به نقاط دور و نزدیک کشور داشته است، اولین سفر خارج کشور او سفر به عثمانیات به مدت پنج ماه و اندی بوده است. سفر اول و سوم فرنگستان وی شش ماه و اندی به طول انجامید، اما سفر دوم که همین سفرنامه حاضر، حاصل آن است، در مدت چهار ماه و نه روز طی شد

و تفاوت عمده آن با سفر اول و سوم، عدم عزیمت وی به انگلستان است. در صورتی که در دو سفر دیگر خاطرات بسیاری از کشور انگلستان و ملاقات خود با ملکه ویکتوریا و دیگر بزرگان به رشته تحریر درآورده است.

روزنامه خاطرات سفر سوم در سه مجلد به ترتیب در سالهای ۱۳۶۹، ۱۳۷۱، ۱۳۷۳ به کوشش مولف همین کتاب و زنده یاد دکتر محمد اسماعیل رضوانی به زور طبع آراسته شد. روزنامه خاطرات سفر اول نیز در سال ۱۳۷۷ منتشر و در دسترس علاقمندان قرار گرفت. اینک نیز با باری ایزد یکتا روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان به مطامعه کنندگان سفرنامه ها و تاریخ دوستان تقدیم می‌گردد.

در این سفر، شاه به عزم فرنگستان در آخرین روز ربیع الاول سال ۱۲۹۵ از تهران حرکت نموده و ضمن عبور از کرج، قزوین، سیاه دهن، اهر، زنجان، تبریز، صوفیان، مرند و گلین قبا با عبور از ارس به بغداد وارد می‌شود. ناصرالدین شاه در سفر اول با کشتی و از

دریای مازندران راهی این سفر می‌گردد، ولی نرس از دریای طوفانی او را بر آن می‌دارد که در سفر دوم و سوم از ارس به آن سوی مرز راهی شود. به هر صورت در آن سوی مرز از شهرهایی چون نخجوان ایروان، قفقس و غیره بازدید نموده و پس از حضور در مسکو و پترزبورگ و ملاقات با امپراطور و سایر امرای کشوری و لشکری آنجا و شرکت در جشنها و مهمانیها، به لهستان و پس از اقامت کوتاه در آنجا به آلمان عزیمت می‌نماید. در برلن پس از اولین ملاقات با امپراطور هنگامی که خود را برای شام و مهمانی امپراطور آلمان آماده می‌نماید، امپراطور مورد سوء قصد قرار می‌گیرد و وضع شاهانه از این حادثه بزرگ ((به قول خودش)) بسیار آزرده می‌گردد. به هر حال اقامت یک هفته ای خود را در برلین ادامه داده سپس به یادنیاد و از آنجا به پاریس می‌رود. در پاریس اقامت طولانی‌تری را برای خود تدارک می‌بیند، چون دیدنیهای آنجا بسیار است، از جمله اکسوزیونی که از تمام جهان صنایع خود را در معرض دیدگان مشتاقان قرار داده بودند و آن طور که از نوتنجات ناصرالدین شاه بر می‌آید غرفه ایران هم بسیار زیبا و الهام گرفته از سنت رایج در اصفهان بوده که بسیار مورد توجه بازه‌یادکنندگان نیز قرار گرفته است. سپس از فرانسه به استراسبورگ که در آن زمان در اشغال آلمانها بوده و بعد به اتریش و وین رفته و پس از یک اقامت دل‌انگیز ۹ روزه در آنجا عزم یارگنت به ایران می‌نماید. و از مسیر ولاد ففاز، به بندر پتروفسکی وارد و سفر دریایی خود را در دریای خزر آغاز و از آنجا به بندر انزلی و رشت رفته و سپس در روز هشتم شعبان به تهران وارد می‌شود.

در این سفر شاه به شرح جزئیات باغ وحش، محاش رفیق و شب‌نشینی، صیافتهائی که به مناسبت حضور وی ترتیب داده می‌شده، صنایع و کارخانه‌ها، راه‌ها و وسایل حمل و نقل، مردم کوچک و بزرگ و مناظر زیبای طبیعت چنان پرداخته و آن وقایع و دیدنیها را چنان با قلم خود به تصویر کشیده است، که تجلیات ذهنی وی برای خواننده مشهود می‌گردد. بعضی از کردارها و خصوصیات خلقی وی که در متن کتاب مشهود است عبارتند از:

فراز از فریاد نظلم رعایا (ر.ک ص ۱۵ پاراگراف اول، ص ۲۵، سطر ۱۶ الی ۱۹، ص ۳۸، سطر ۵ الی ۸، ص ۴۰، سطر ۱۱ و ۱۲)

دست و دل بازی شاهانه (ص ۲۴۴ و ۲۴۵، ۲ پاراگراف دوم سطر چهارم)

وصف طبیعت: آنچه از متن کتاب حاضر مستفاد می‌شود این نکته است

که وی به طبیعت بسیار علاقمند بوده و تجسمی که از طبیعت به دست خواننده علاقمند می‌دهد در خور توجه است (ص ۱۰۸ است پاراگراف چهارم، ص ۱۳۳، ص ۱۴۹ پاراگراف سوم، ص ۱۸۹ پاراگراف دوم، ص ۲۳۰ و ۲۳۱).

خستگی ناپذیری: از خصوصیات دیگر ناصرالدین شاه که در این کتاب کاملاً مشهود است، عدم مستولی شدن خستگی بر وی حتی در سفرهای طولانی است که بعد از ساعت‌های متمادی سفر با کالسکه یا قطار یا اسب و حتی به نقطه ای می‌رسیده قبل از هرگونه استراحت باز به فکر گردش و تفریح در آن منطقه بوده است (ص ۲۴۶ و ۲۴۷ پاراگراف چهارم و اول).

ستایش زنان زیبا: در طول این سفر همانند دو سفر دیگر قلم وی به نسبت از نگاهش به ستایش زنان زیبا پرداخته است (ر.ک. ص ۱۶۵ سطر ۱۵ الی ۱۷، ص ۱۶۵، ص ۱۴۲ پاراگراف دوم، ص ۲۴۰ پاراگراف آخر).

در معرفی این کتاب ذکر یک نکته ضرورت دارد و آن این که متن حاضر کلاً از روی دستخط شخص ناصرالدین شاه بازنویسی شده و در هیچ موردی حذف و اضافه‌ای صورت نگرفته به استثنای ویرایش سجاوبندی و یکی دو مورد که کلماتی مخالف شئون اجتماعی بوده، که به جای آنها نقطه گذاشته شد و چون هر جا صفحه‌ای از دستخط به انتها رسیده در متن کتاب حاضر شماره اصل مند در گوشه جای داده است و رجوع به آن کار مشکلی نخواهد بود. لذا منظور از شماره (۱۹۲) در صفحه ۲ سطر سوم شماره صفحه اصل دستخط است که بعد از آن به همین ترتیب ادامه می‌یابد.

علاوه بر متن خاطرات، این کتاب حاوی ۱۱۶ سند شامل مکاتبات ناصرالدین شاه با رجال طراز اول چون بحی‌خان معتمدالسنک ((کفیل وزیر و وزیر خارجه در آن زمان))، میرزا یوسف مستوفی‌السمالک، فرهاد میرزا معتمدالدوله، کامران میرزا نایب‌السلطنه و ... و همینطور زنان حرم از فیصل انیس‌الدوله، امین‌اقدس، شمس‌الدوله و ... و دختران خود ناصرالدین شاه، فخرالدوله و فروغ‌الدوله، همچنین آغاباشی یا اعتمادالحرم می‌باشد که از طریق تلگراف و نامه وی را در جزایان کلیه اخبار مملکتی قرار می‌دهد و وی نیز گاهی به آنها دستخط‌هایی ارسال می‌نموده است.

با تدوین فهرست اعلام، فهرست اهم مطالب و روزنامه خاطرات با درج روز خاطره و شماره صفحه همچنین فهرست موضوعی استاد، در این کتاب سعی شده است که خواننده محترم از تسهیلات بیشتری برخوردار گردد.

وجه تمایز این کتاب با کتلهای قبلی، تصاویر اعظم فرنگستان است که در صفحات آخرین کتاب کلیشه گردیده است. این تصاویر مربوط به امپراطوران، پادشاهان، شاهزادگان و سایر سردمداران است که ناصرالدین شاه در سه سفر خود به فرنگستان با آنها ملاقات داشته و خصوصیات آنها را در ملاقاتها و مجالسی که به اقتضای او ترتیب داده می‌شده، توصیف نموده است، که در ذیل هر عکس به صفحات مزبور ارجاع داده شده است.

کتاب روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان (کتاب اول) به کوشش محمد اسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیها، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، چاپ دوم ۱۳۷۸، ۳ ج، نمونه، چاپ اول کتاب ۱۳۶۸، ۵۱۱ ص، شامل قسمتهایی چون: فهرست مندرجات، پیشگفتار چاپ سوم کتاب، مقدمه کوششگران، متن اصلی کتاب و ضمایم که از بخشهای ریز تشکیل شده است. الف - فهرست اشیای خریداری شده. ب - شرح حال نامدارانی که همراه ناصرالدین شاه بوده اند و یا به مناسبت ذکر از آنان شده است. ج - نمونه دستخط ها و اسناد و فهرست اعلام.

ناصرالدین شاه از فرمانروایان معدودی است که به هر سفری رفته، سفرنامه نوشته است، اگر چه هنوز سفرنامه های او با سفرنامه های سیاحان معروف جهان مقایسه نشده است؛ اما اگر روزی چنین مقایسه ای انجام گیرد گمان نمی رود از بسیاری از سفرنامه نویسان عقب بماند و نوشته های او چه از نظر کمیت و چه کیفیت فروتر از سفرنامه های دیگران نباشد، اما نکته ای که باید به آن توجه داشته باشیم این است که ناصرالدین شاه منحصرآ تصور سفرنامه نویسی نداشته است وی علاقه وافری داشته است که زندگانی خود را روز به روز یادداشت کند و چون قسمتی از خاطرات روزانه او مصادف با سفرهای متعدد داخلی و خارجی او شده است این قسمت از خاطرات یعنی یادداشتهایی که در روزهای سفر انجام یافته نام سفرنامه به خود گرفته است.

این یادداشتها در تمام محلات به خط خود ناصرالدین شاه نیست و نمی تواند باشد... وی هر فصل را به خط خود آغاز می کرده و چند سطر می نوشته آنگاه به تصویر خاطرات می پرداخته و متشبان خوشنویس متعدد او، باسواد و کم سواد نوبت به نوبت تقریرات او را تحریر می کرده اند. مهمترین نویسندگان یا صحیح تر محررین این خاطرات امین خلوت بوده که قسمت عمده سفرنامه را تحریر کرده است. محررین دیگر ناصرالملک، فخرالدوله، ابوالحسن خان و محمدباقرخان ادب الملک بوده اند. این محررین از نظر سواد و علم و اطلاع را یکدیگر متفاوت داشته اند. بنابراین گاهی اعلام جنرالیایی و تاریخی و کلمات فارسی را غلط نوشته اند، از همه مهمتر این که کلماتی را که از زبانهای اروپایی به تازگی به زبان فارسی راه یافته بود به صورت مختلف تحریر کرده اند. در یک جا، ((گیوم)) و در جای دیگر ((گیوم))، در یک جا ((تاتر)) و جاهای دیگر ((تاتر)) و ...

ناصرالدین شاه خاطرات خود را در ساعات معین یا روز معین تقریر نمی کرده است زیرا برنامه کارهای روزانه او بخصوص در ماه های مسافرت آن هم مسافرت به خارج فشرده بوده است که گاهی چندین روز وقت انجام این کار را پیدا نمی کرده است. چه بسا که کار خاطره نویسی هر چند روز یکبار انجام می گرفته است بدین معنی که هر وقت فراغتی حاصل کرده است خاطرات چند روزه خود را به ترتیب تاریخ تقریر می نموده است. شگفت اینکه گاهی خاطرات خود

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه

در سفر سوم فرنگستان

(کتاب اول)

به کوشش

محمد اسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیها

۱۳۷۹

سازمان اسناد ملی ایران

را قبل از وقوع واقعه بیاد می داشته مثلا هنگام توقف در مسکو یک روز برنامه کار این بوده است ابتدا برود عکس ببرد سپس از موزه دیدن کند اما قبل از اینکه هر دو کار انجام گیرد نوشته است: «بماز خواننده در گرمین بعد عکس انداخته از آن جا رفتیم به موزه گردش کردیم» و از همه جالب تر و مضحک تر اینکه خودش هم به این نوع خاطره نویسی اعتراف کرده است.

عمده مطالب این کتاب (کتاب اول) در طی سفر سوم او به اروپا تحریر شده است. که از ظهر روز شنبه دوازدهم شعبان ۱۳۰۶ ه. ق. آغاز شده است. وی در این روز و در این ساعت از باغ عشرت آباد به باغ شاه رفته و ناهار را آنجا خورده سپس به راه افتاده. اما یاده داشت ها از روز شنبه ۱۳ در جنب نریما یک ماه قبل از سفر آغاز می شود.

نکته مهم که باید آور شویم این است که تاکنون خاطراتی از سفرهای ناصرالدین شاه نگاشته و بعنوان سفرنامه مکرر به چاپ رسیده است، متن و عبارات آن یا اصل نسخه ای که در سازمان اسناد ملی ایران موجود است متفاوت است بنابراین چنانچه ای که از سفرنامه ها شده است قابل اعتماد نیست و باید از نو با متن اصلی منطبق و در آنها تجدید نظر شود.

اهداگر اسناد

سرکار خانم پروین حکمت بخشی از اسناد خانوادگی مرحوم علی اصغر حکمت رابه سازمان اسناد ملی ایران اهدا نمود. این اسناد شامل ۹۰ برگ فرمان، حکم، طومار و عکس می باشد و محدودۀ زمانی تیموریان تا دوره قاجاریه را دربر می گیرد.

سازمان اسناد ملی ایران ضمن سپاسگزاری از سرکار خانم حکمت در این اقدام شایسته و پسندیده فرهنگی، امیدوار است سایر خاندان های فرهیخته کشور نیز با اهدای اسناد خود در غنای گنجینه اسناد ملی ایران بیفزایند و اندیسنندان، مورخان و پژوهشگران کشور را در انجام تحقیقات علمی، فرهنگی و تاریخی یاری نمایند.

گزیده تصاویر اسناد اهدایی سرکار خانم حکمت

